

ІСТОРІОСОФІЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті аналізуються історіософські погляди відомого історика Миколи Костомарова, їх розвиток в межах романтичної історіографічної парадигми. Робиться висновок про пряму залежність костомарівської ідеї месіанського призначення історії українського народу від ідей, викладених у праці Адама Мицкевича «Книги народу польського од початку світа до умучення народу польського».

Ключові слова: історіософія, романтизм, дух народу.

Артюх В. А. Историософия Николая Костомарова. В статье анализируются историософские взгляды известного историка Николая Костомарова, их развитие в пределах романтической историографической парадигмы. Делается вывод о прямой зависимости костомаровской идеи мессианского предопределения истории украинского народа от идей, изложенных в работе Адама Мицкевича «Книги народа польского».

Ключевые слова: историософия, романтизм, дух народа.

Vyachteslav Artyukh. The Historiosophy of Mykola Kostomarov. The article analyzes the historiosophical views of the famous historian Kostomarov, their development within the paradigm of romantic historiography. It is concluded about direct dependence of Kostomarov's messianic ideas of predestination history of the Ukrainian people on the ideas contained in Adam Mickiewicz's "Books of the Polish people".

Keywords: historiosophy, romanticism, the spirit of people.

Часи формування модерної української нації з необхідністю актуалізували «осмислюючі» схеми історії, які у формі історіософії виконують для сучасності легітимізуючу функцію. Історіософія є філософсько-ірраціональним уявленням про історичний процес. Якраз історіософія через процедури переосмислення і теоретизації українського минулого дає «дозвіл» на самостійне існування української нації в теперішньому часі. І тут значний інтерес становить початковий етап зародження такого історіософського знання. Саме фаза початкових історіософських рефлексій ніби «запрограмує» специфіку розвитку наступних її етапів. А історіософія відомого українського історика Миколи Костомарова (1817–1885) стояла біля витоків цього цікавого поєднання національної ідеї та моделювання схем українського історичного процесу і тому її вивчення дозволяє нам зрозуміти специфіку інтерпретації історичного процесу, приміром, у тих же наступників М. Костомарова – істориків-народників чи, приміром, в «історіософському соціологізмові» В'ячеслава Липинського.

Проблема вивчення історичних поглядів (з їх історіософською складовою) М. Костомарова має довгу історію. Серед останніх публікацій, які стосуються нашої теми варто назвати статті Стефана Козака [3],

Миколи Лука [9], Олексія Яся [12]. У своїй розвідці ми зупинимося лише на романтичному субстраті історіософських поглядів М. Костомарова, поєднаних з ідеями народництва, панславізму та християнської філософії. На відміну від Просвітництва з його універсалістськими підходом до конструювання історичного процесу («людство», «загальний розум», «природне право»), романтики мислили історію в національних категоріях і тому їхня історіософія зосереджується на новому суб'єкті історичного процесу – народів/нації. Національні історії тепер пишуться як історії народу. М. Костомаров мабуть один із перших у тодішній українській (і російській) історіографії робить ідею народу центральною проблемою історіописання. Для нього, на відміну від попередньої державницької історіографії, народ – це «зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки, є лише форма, сама по собі мертвий механізм, що оживлюється тільки народними спонукуваннями» [7, с. 384].

І тому, як висновок: «... державність не може бути чимось іншим, ніж результатом умов, що містяться в народі» [7, с. 384].

Романтизм остаточно на перший план вивів у якості внутрішньої причини такий фактор історії народу як «народний дух». «Народний дух» є внутрішньою суттю народу, заглибленою в його колективну душу. Тоді рух того чи іншого народу в історії є лише розкриттям начал, уже закладених у «народному дусі». На світоглядний розвиток М. Костомарова принципи романтизму мали безпосередній вплив. Так, первинні філософсько-історичні уявлення романтичного спрямування він отримав ще у студентські роки від професорів Харківського університету, які притримувалися поглядів Й. Г. Гердера (1744–1803) та німецьких романтиків.

М. Костомаров у одній із своїх програмних статей «Две русские народности» (1861), знаходячись у межах романтичної філософської парадигми, вибудовує аналогію «народному духові» – «сутність народності», або ще «втаємничені, внутрішні причини», які приховуються «на дні душі народної», і які він ще називає «характером народу». Це, насамперед, «духовний склад, ступінь почуттєвості, його прийоми або склад розуму, напрямок волі, погляд на життя духовне і громадське...» [6, с. 15]. І далі, пишучи вже про «южнорусское племя», він постулює позачасову незмінність такої «суті народності», яка є спільною для всіх часів історії українського народу [6, с. 18]. Саме таке есенціалістське бачення «народного духу» робить і історію народу, що ним керується органічно-неповторною. Звідсіля і принцип історизму, винайдений романтиками припускав, що народ стає зрозумілим із вивчення його власного історичного розвитку, коли один історичний етап з необхідністю стає продовження наступного й якісь аналогії з історіями інших народів, завдяки дії в українській історії незмінної «суті народної», тут неприпустимі.

Для істориків-романтиків справді є важливою реалізація принципу одухотвореності і одушевленості зовнішньої реальності. Причини такого наділення ідеєю душі потрібно мабуть шукати у глибокому розладі на рівні романтичного світогляду між ідеалом і тогочасною дійсністю. Неприйняття романтиками оточуючої реальності приводить до того, що за цією реальністю вони починають відкривати глибинні шари іншої, «правильної реальності». Таким чином відкривається «душа народу», «дух народу», національний характер, як ті внутрішні первні, що визначають рух зовнішньої історії народу. М. Костомаров у повній згоді з цими постулатами романтизму також виділяє в історії два шари – зовнішній і внутрішній. Коли історик вивчає інститути держави, дипломатію чи війни, то він ніби «ковзає по поверхні життя» [7, с. 378] тому, що це лише «коло зовнішніх явищ» історії [7, с. 384]. Проникнення ж у суть, «глибини» історії розпочинається із вивчення життя простого народу, в результаті якого нам і відкривається «внутрішній склад душі». Ось тоді ми й побачимо, що «будь-яке зовнішнє явище має основу у внутрішньому нашому світі» [7, с. 382]. В цілому для М. Костомарова історія лише тоді стає наукою, коли вона «головним науковим предметом своїм» робить «духовну основу народного життя», бо тоді відкриття, які робляться у сфері цієї науки можна підвести «під розуміння народного духу» [7, с. 382].

Для романтиків не лише «народний дух» є внутрішньою історією, але й все історичне минуле того чи іншого народу постає часом якоїсь «духовної глибини», в якій потрібно шукати джерело духовної енергії народу, необхідної для видозміни теперішнього стану. Сучасний стан життя народу постає тоді аналогом отієї «зовнішньої історії», який для свого розвитку потребує актуалізації причини свого існування – минулого. Тому знання історичного минулого народу у романтиків часто слугує ще й джерелом перебудови теперішнього. Саме через актуалізацію своїх історичних першовитоків аморфна маса людей усвідомлює себе в сучасній реальності «колективним індивідом» і постає єдиним цілим – нацією.

Власне історіософські ідеї «раннього» М. Костомарова найповніше викладені у праці «Книги буття українського народу (1845–1846)». Ця невелика робота була програмним документом Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), таємної організації київської слов'яно- і українофільської прогресивної молоді. «Книги буття...» були написані М. Костомаровим під великим впливом твору А. Міцкевича «Книги народу польського і пілігримства польського» (1832). Вже в матеріалах слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства стверджувалося, що ця праця М. Костомарова «є не що інше, як переробка

книги Міцкевича; переробка ж у тому полягає, що в «Пілігримці» все приноврено до Польщі, а в «Законі Божому»¹ – до Малоросії» [2, с. 66]². Твір М. Костомарова написаний на перетині трьох великих ідеологій першої половини XIX століття – романтизму, народництва та панславізму, поєднаних з ідеями християнської філософії.

М. Костомаров, як палкий християнин, переконаний, що першопричиною всіх людських дій є Боже Провидіння, саме воно керує світовою історією³. В цілому, М. Костомаров, наслідуючи А. Міцкевича, свій варіант розуміння руху світової історії подає в стилістиці Святого Письма, включаючи при цьому історію України у головний християнський міф. Земна історія за М. Костомаровим має чітко два виміри: а) наближений до сакрального світу Бога та б) емпіричний, профанний. Перший вимір характеризується абсолютнісними характеристиками чистоти, недиференційованості, безгрішності. Другий – гріха, забуття Божих заповідей, зла. У контексті реалізації Божого плану постає і проблема обраного Богом народу, народу-месії. За версією М. Костомарова якраз український народ повинен виконати свою місію – «пробудити» всі слов'янські народи і об'єднати їх на принципах християнської рівності, братерства, любові у новій єдності – федерації слов'янських народів.

Отже, рух людської історії, спричиненої Божою волею розпочинається у М. Костомарова з фіксації деякого ідеального стану, коли «Бог сотворив світ, небо і землю, і землю населив всякими тварями, і поставив над усею твар'ю царем чоловіка, і казав йому плодиться і множитися, і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кож[но]му колінові і племену даровав країну жити, щоб кожне коліно і племено шукало Бога, котрий от чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди, і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі» [4, с. 152–154].

Але людство через деякий час «забуло Бога і отдалося діаволу», що й стало причиною переходу до політеїзму, коли кожне плем'я вигадало собі свій пантеон. Далі в рух людської історії вводиться перший богообраний народ – євреї. Далі греки, римляни часів Імперії. Потім оповідається про спасенну місію сина Божого – Христа. Відносно самого Христа, потрібно зазначити, що М. Костомаров підкреслює лише спокутувальні наслідки його жертви в межах профанного світу, а не його Божественну природу.

Після цього благодать Божа послідовно переходить до «грецького племені» часів Візантійської імперії, романських народів (волохів, французів, гішпанців) ну, і, врешті, до племені німецького. Тут основне, що той чи інший народ у М. Костомарова із доісторичного стану вводиться в історичний процес лише шляхом набуття благодаті Божої. Але кожний народ, на якого «поставив» Бог через деякий історичний проміжок своєї історії вже не виконує Божих сподівань і впадає в черговий гріх, що мабуть служить причиною поступального розширення історичних народів, бо тоді Бог змушений робити ставку на наступний народ із сподіваннями, що він виправдає його довір'я. Коли ж говорити про структуру «гріха», який власне і рухає людську історію вперед, то вона мислиться М. Костомаровим як відхід у протилежність від деякого стану «правильності», вказаного Богом як стан любові і братерства.

Крім того, уявлення про християнського Бога з самого початку у М. Костомарова пов'язане з ідеєю соціальної та політичної рівності. Тому поділ людей, наприклад, на багатих і бідних та гноблення останніх є свідченням відступництва «сильних світу цього» від Бога, бо «той, хто зневажає бідняка, той зневажає Творця». Тому, коли М. Костомаров пише про історичні народи, він завжди підкреслює, що момент застосування сили, який виходить не від Бога, а від земних правителів завжди веде до боговідступництва всього народу. Ускладнення, диференціація, відхід від первинної нерозчленованої простоти у суспільному житті й є впаданням у гріх, бо він завжди пов'язаний із відходом від сфери впливу Бога.

¹ Назву «Закон Божий» вперше вжив у своєму доносі від 3 березня 1847 року на членів Кирило-Мефодіївського братства студент Олексій Петров. Ця назва товариства потім повторювалася у всіх матеріалах слідства [2, с. 26].

² Вперше на зв'язок між «Книгами буття українського народу» і «Книгами народу польського і пілігримства польського» А. Міцкевича вказав сам Костомаров, зізнавшись на допиті (приблизно 30 березня 1847 року): «... під час перебування на Волині дістав я на польській мові твір з домішками малоросійської, який приписувався комусь із польських емігрантів з України, який я тоді переклав, а згодом помітив, читаючи Міцкевичеву «Pielgrzymku», що він децю інше, ніж уламок, із допитливості переписав його вдруге з наміром добитися, чи польська, Міцкевичева, валідка з'явилася раніше малоросійської чи остання» [2, с. 246–247]. Правда, і тут, і протягом всього слідства він відхрещувався від свого авторства, але набагато пізніше, в «Автобіографії» (перший варіант написаний у 1875 році) Костомаров написав, що «близько цього ж часу (тобто різдвяних свят 1845 року. – В. А.) я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, стараючись наслідувати по складу біблійний тон» [8, с. 480], тим самим врешті визнавши своє авторство «Книг буття українського народу».

³ Від ідеї християнського промислу як рушійної сили людської історії Костомаров не відмовлявся і пізніше. В уже згаданій статті «Две русские народности» він пише, що «ми не маємо сумніву в промислі, але віримо при цьому, що все, що не відбувається в світі, управляється тим же самим промислом...» [6, с. 24].

Отже, після входження в історію німецького народу настає вже черга й слов'янського. Пов'язавши себе з християнством, і «... племено слов'янське – найменший брат у сім'ї Яфетовій» змогло розпочати свою власну історію. М. Костомаров твердить про одвічний монотеїзм слов'янського племені («і кланялись слов'яне одному Богу-вседержителю, ще його й не знаючи»)¹.

Тут історія слов'янства переноситься на рівень ідеалізованого сприйняття. Власне, слов'янство уявляється автору за тією ж самою моделлю: «наближене до Бога (правильне) – віддалене від Бога (грішне)». Автентичний його стан – це первинна недиференційованість. Лихо, на думку Костомарова, почалося із проникнення іншонаціонального елемента у слов'янське «тіло». І далі ідеолог кирило-мефодіївців малює картину «Золотого віку», в якому вже був зреалізований ідеал рівності, коли «... королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали із самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали...» [4, с. 163]. Ось цю ідилію і зруйнували «німці».

Український народ є складовою слов'янського племені, і його історія розпочинається у XIV столітті, після входження давньоруських земель до складу Великого князівства Литовського, але хронологічна прив'язка тут – не головне. Більша частина ж подальшого тексту присвячується козацькій епосі. І знову ж таки ця епоха розглядається М. Костомаровим як стан «ідеальної спільноти», в яку ворожа «соціальна структура» привноситься іззовні – з Польщі та Московії. Український народ доби Козаччини зображується як замкнена єдність, «тіло», якому відповідає певний «національний дух» і якому надаються однозначно позитивні характеристики. Так, козацьке середовище складається виключно із «братів», рівних в усьому між собою. Завдання для українського народу, визначене Богом, на козацькому етапі його історії полягає у тому, щоб тримати «чистоту християнську», обороняти «віру святую» і визволяти ближніх із неволі [4, с. 164]. Перебування у козацькому стані асоціюється виключно із такими чеснотами як «воля» і «рівність» [4, с. 165]. Доба ідеалізованого козацтва постає періодом своєрідного «Золотого віку» української історії². Тут відразу ж виникають аналогії з ідеалізацією середньовіччя у німецьких романтиків (у Новаліса, приміром). Саме Середньовіччя постає у них німецьким «Золотим віком».

Як можна припустити, реалізація сенсу буття українського народу в історії полягає, за Костомаровим, у досягненні стану безпосередньої єдності з Богом, із сферою сакрального. І, незважаючи на те, що Україна постійно доводить свою відданість Богу («держалась закону Божого», «щиро молилась Богу»), зреалізувати бажаний стан заважає знову ж таки постійне проникнення іншородного елемента в українське народне «тіло» – німців, «москалів», «жидів», «ляхів» як представників чужих націй та царів і панів як представників вищих соціально-майнових прошарків. У «Книгах буття...» зустрічається цікаве виведення соціально-класового іншородного зла із національного та заперечується причетність до трагічних колізій тогочасного життя слов'янського духу, коли говориться, що «цар і панство не слов'янським духом створено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот-цар, однак він не слов'янин, а німець, тим і урядники у нього німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перетворюються або на німця, або у француза...» [4, с. 168].

Саме цей іншородний елемент, що представляє чужий і ворожий Україні світ гріха, постійно виводить її за межі ідеального, іконічного та несуперечливого стану буття, вкидаючи у профанну реальність. Отже, уособлення наявних гріхів – «німець», «пан», «цар» – не впливають із органіки українського народного духу, вони є механічним привнесенням іззовні, а тому на рівні сутнісного виміру український народ залишається чистим перед Богом.

Сприйняття України Костомаровим у межах дихотомії «своє чисте» – «чуже зле і вороже» може підтвердити і наступний уривок програмного документа: «Не пропала вона (Україна – В. А.), бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, однак не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і

¹ Тут виникає питання: а що М. Костомаров, який читав у Київському університеті св. Володимира навіть курс лекцій «Слов'янська міфологія» (1846) не знав, що документально підтверджена у слов'ян лише демонологія та багатобожжя. На нашу думку, М. Костомаров тут приписує слов'янам богословську ідею про початковий монотеїзм первісного людського племені, який через Боже праоткровення заволодів людською свідомістю і вже потім через момент виродження перетворився у політеїзм. З цієї ідеї праомонотеїзму розпочинається текст А. Міцкевича «Книги народу польського»: «На початку була віра в єдиного Бога» [10, с. 1222]. Приписуючи неусвідомлений монотеїзм первісним слов'янам, М. Костомаров тим самим фіксує особливе місце первинної наближеності слов'ян до Бога.

² В одній із пізніших рецензій Костомаров так писав про козацтво: «Українське козацтво чекає художньої історії. Період Гетьманщини – наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [5, с. 114].

землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось» [4, с. 168]. У цьому уривку знову ж таки відтворюється уявлення про, те що українська чистота набувається через зв'язок із сакральним світом Бога.

Особлива наближеність України до трансцендентного світу, перебування його сакральної сутності в українському національному духові, яка й визначає специфіку поведінки українського народу в його історії, дозволяє претендувати Україні на виконання нею месіанських функцій у колі інших слов'янських народів¹.

Повністю ж месіанське пророцтво Україні М. Костомаровим подається таким чином:

«[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить. [101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одізвався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і поста[новили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, а знали б одн[ого] бога. [102.] Але сусіди не допустили до того Польщу і розірвали її, як Україну. [103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те їй зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала. [105.] А в друг[ий] раз вона прокинулася і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умилили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а]. [106.] Але деспот не допустив до того свободно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[х], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси. Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес[ена] до їх з України. [108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським. І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брего[ша] зиждуш[іи], то і бисть во главу угла» [11, с. 258]².

Потрібно наголосити, що перенесення ідеї месії з окремої особистості на колективну особистість – народ, повертає нас до старозавітної ідеї «богообраного іудейського народу».

Для розуміння специфіки сприйняття М. Костомаровим української народної спільноти, варто навести як приклад і застосування ним процедури гіпостазування. Він пише: «Лежить у могилі Україна, але не вмерла». Далі говориться, що вона своїм голосом збудить всю Слов'янщину, а Польща для України є сестрою. Ідея України тут починає сприйматися не просто у вигляді об'єктивно існуючої сутності, а ще й антропоморфізується. Вона стає самостійною персоною історії. Відбувається своєрідне переміщення українського народу із певної кількості індивідів, об'єднаних національними зв'язками у «колективну особистість». Велична і мученицька історія українського народу у післякозацьку, сучасну М. Костомарову, добу просто так завершитися не може, адже йому потрібно ще виконати Богом дану місію. Тому український богообраний народ, який за аналогією з Ісусом Христом, що вже лежить у могилі потім воскресає і своїм «голосом» (аналогія з Божественним творінням світу) будить/воскрешає інші слов'янські народи:

«Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хоруган, ні у сербів, ні у болгар» [4, с. 169].

Знову ж, тут добре видно, що конкретно реалізація месіанської ролі України полягає в соціальному визволенні слов'янських народів. Саме бажання М. Костомарова звести всю місію України до реалізації цього наївно-соціалістичного ідеалу дозволило, наприклад, шефу жандармів графу Орлову, під час проведення слідства, кілька разів назвати такі думки «комуністичними» [2, с. 56]. Досягнення стану соціальної рівності в сучасності – це своєрідне повернення до ідеального стану «Золотого віку», або ж

¹ Величне майбутнє Україні напророчив у 1769 році ще німецький преромантик Й. Г. Гердер: «Україна стане новою Грецією. Гарне небо цього народу, його весела вдача, його музикальна натура, його родюча земля і т. д. колись прокинуться; з численних малих диких народів, якими також колись були греки, постане культурна нація. Її кордони простягнуться аж до Чорного моря, а звідти – через увесь світ». [1, с. 39].

² Для порівняння, в А. Міцкевича цей момент воскресіння подається таким чином: «Народ-бо польський не вмер; тіло його лежить во гробі, а душа його з землі, тобто з життя державного і прилюдного, зійшла до безодні пе-кельної – до хатнього життя народів, що терплять неволю в краю і поза краєм своїм, зійшла, щоб бачити рабство їх.

А на третій день повернеться душа до тіла свого, і народ воскресне з мертвих, і всі народи Європи виведе з неволі.

І два дні вже минули: один день скінчився з першим здобуттям Варшави, другий день скінчився з другим здобуттям Варшави, а третій день прийде і не скінчиться.

І як з воскресінням Христовим припинилися по всій землі офіри криваві, так припиняться в світі християнському війни з воскресінням народу польського». [10, с. 1229].

Отже, на відміну від українського месіанізму у виконанні М. Костомарова, дія якого розповсюджується лише на слов'янські народи, месіанізм А. Міцкевича має ширший вплив – під його дію підпадають всі народи світу.

навпаки – прихід цього стану у «зіпсовану» сучасність. Отже, Україна – Христос слов'янських народів і за образом Христа вона виконує свою спокутувальну місію.

Тут ще раз потрібно наголосити на запозиченні М. Костомаровим ідеї месіанізму в А. Міцкевича. У свою чергу А. Міцкевич перейняв цю ідею, мабуть, від відомого польського філософа-містика й математика Юзефа Гоене-Вронського (1776–1853). Саме цей польський інтелектуал почав з 1818 року викладати основи розуміння цього феномену. Він же у 1827 році вжив і сам термін «месіанізм».

Таким чином, вплив романтизму на творчість М. Костомарова найповніше проявляється на тлумаченні ним концептів «народ» та «дух народу/нації». Схема руху української історії вписується в християнську модель історичного процесу. Під впливом А. Міцкевича мотиви спокутувальної жертви Ісуса переносяться на весь український народ, що є проявом месіанізму в історіософії М. Костомарова.

Література:

1. Гердер, Й. Г. Мій подорожній журнал / Й. Г. Гердер / [пер. з нім. В. Расевича] // Мислителі німецького романтизму. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 38–42
2. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
3. Козак, С. Біблія і «Книги буття українського народу» / С. Козак // Дзвін. – 1994. – № 5. – С. 103–107.
4. [Костомаров, М. І.] Закон Божий / М. І. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 152–169.
5. Костомаров, Н. [Рец. на:] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1 / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – № 2. – С. 114.
6. Костомаров, Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К.; Харьков : Майдан, 1991. – 72 с.
7. Костомаров, Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н. Костомаров // Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования. – Спб. : Издание книготорговца-типографа М. О. Вольфа, 1880. – Т. III. – С. 377–401.
8. Костомаров, Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киевском гос. ун-те, 1990. – С. 425–651.
9. Лук, М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму / М. Лук // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 28–89.
10. Міцкевич, Адам. Книги народу польського од початку світа до умучення народу польського / [пер. з польськ. М. Зерова] // Зеров М. Українське письменство. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 1222–1229.
11. Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 250–258.
12. Ясь, О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2005. – № 5. – С. 512–530.

© **Артюх В. О., 2012.**